

בקהל ישראל: מאבק יהודי צפון-מזרח הקווקז על ייצוג, זהות ומודרניזציה בעיתונות היהודית המזרח-אירופית (1863–1904)

אליסה אברמוב

תקציר

במאמר מוצגים מאבקים של מנהיגי היהודים בצפון-מזרח הקווקז (היהודים ההרריים) ונציגיהם על ייצוג הולם של קהילתם במרחב הציבורי היהודי המזרח אירופי במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. העיתונות היהודית שימשה כאמצעי למאבקים אלה וכזירה לדיונים בסוגיות של מודרניזציה, השכלה ושינוי חברתי. עם סיפוח הקווקז לאימפריה הרוסית והשתלבות הקהילה היהודית במרחב התקשורתי המזרח-אירופי, התפרסמו בעיתונות תיאורים ששילבו התעניינות אתנוגרפית עם דימויים שליליים והציגו את היהודים ההרריים כקהילה נחשלת. תגובת ההנהגה ההררית לדימויים אלה ניכרה בשני דפוסים מרכזיים: בשנות השישים והשבעים בהתנגדות הרבנים לאופן הצגתם ובניסיון לעצב דימוי חלופי וייצוג הולם, ובשלהי המאה התשע-עשרה בהתפתחות שיח ביקורתי משכילי על הנהגת הקהילה מצד האינטליגנציה הצעירה שהחלה להתגבש בקהילה. מאבק זה הגיע לשיאו בפולמוס על הקמתם של בתי ספר ממשלתיים מודרניים, שהתנהל מעל דפי העיתונות והפך אותה לזירה בולטת במאבק הפנים-קהילתי.

מילות מפתח: יהודי הקווקז, יהודים הרריים, עיתונות יהודית, מודרניזציה, ייצוג, זהות יהודית

הקדמה

יהודי צפון-מזרח הקווקז, המכונים "היהודים ההרריים" או "ג'והור" בלשונם, הם אחת מהקהילות היהודיות הייחודיות שישבו באזור הגבול הדרומי של האימפריה הרוסית ושמרו על זהות דתית-תרבותית מאות שנים.¹ המונח "ג'והור" מציין "יהודי" בלשון הג'והורי, שפה יהודית ייחודית השייכת למשפחת השפות האיראניות, שהיא ניב של פרסית יהודית המשלב מילים אזוריות ועבריות. אזור הקווקז ההררי שוכן בין אירופה

1 מרדכי אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז: תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ן (להלן: אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז), עמ' 15.

לאסיה, בין הים הכספי לים השחור ומתאפיין בריבוי קבוצות אתניות ובמגוון לשוני רב. אורח החיים היהודי של העדה הושפע מהמארג החברתי-תרבותי של עמי הקווקז שסבבו אותם.

סיפוח הקווקז לאימפריה הרוסית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה היה נקודת מפנה בהיסטוריה המודרנית של קהילה זו. הכיבוש הרוסי הביא לשינויי שלטון, להשתלבות במערכת המשפטית והכלכלית החדשה ואת אתגרי המודרנה. עם ביסוס השלטון הצארי בקווקז החלו להגיע לאזור יהודים ממזרח אירופה, תחילה בעיקר חיילים משוחררים מהצבא הרוסי ובהמשך אנשי מקצועות חופשיים, משכילים וציונים. במפגש הבין-תרבותי היו הפערים בין הבאים החדשים ליהודים המקומיים אתגר משמעותי ויחסיהם היו מורכבים, מתחושה של זרות לצד ערכות הדדית ועד שיתופי פעולה לצד התנגשויות.²

הסיפוח צירף את היהודים ההרריים לא רק למרחב גיאופוליטי חדש, אלא גם למרחב התקשורתי והתרבותי היהודי במזרח אירופה. לצדו היה גם שינוי דמוגרפי משמעותי: ריכוז הולך וגובר של היהודים ההרריים במרכזים האדמיניסטרטיביים הרוסיים החדשים. קהילות שבעבר חיו בבידוד יחסי נמשכו כעת לערים שהתפתחו כמרכזי שלטון ומסחר, כמו דרבנט, גרוזי, נאלצ'יק, תמיר-חאן-שורא, פטרובסק ובאקו. מיקומן הגיאוגרפי והרכבן הדמוגרפי השפיעו מאוד על השינויים שחוו היהודים ההרריים בכל היבטי חייהם. משקל רב ניתן לקשרים עם תושבי האימפריה הרוסית בקווקז ובמיוחד עם יהודי רוסיה האשכנזים שהגיעו למקום.³

העיתונות היהודית באימפריה הרוסית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הייתה הזירה המרכזית שבה התנהלו דיונים על זהות, השכלה, מודרניזציה ומעמדן של קהילות יהודיות שונות. עיתונים כגון המליץ, הצפירה, המגיד, הכרמל והזמן שימשו כבמה ציבורית שבה נידונו סוגיות השעה.⁴ העיתונים החלו להגיע לקווקז בשנת 1865 והאליטה הרבנית, בעלי ההון והמשכילים שבקרב היהודים ההרריים החלו לצרוך את תכניהם ולפרסם בהם מאמרים על קהילותיהם. בשנים הבאות הלכה והתרחבה התפוצה של עיתונות זו. שלמה יהודה רוזנברג, שביקר בדרבנט בשנת 1886, תיאר כיצד "בעיני ראיתי כי בימי השבת והחגים [...] יתאספו רבים אל חדר הגביר הזקן [...] והוא קורא לפניהם את המליץ ומתרגם אותו לפניהם בלשון המדוברת".⁵ העיתונות הייתה למקור המידע לאליטה של הקהילה וזירת השתתפות במרחב הציבורי היהודי המזרח-אירופי.

2 שם, עמ' 325.

3 Марк Куповецкий, "К исторической демографии этнотерриториальных групп горских евреев Азербайджана в XVII–XIX веках", Sholumi, Израиль 2018, с. 60; Иуда Черный, Василий Немирович-Данченко, Илья Анисимов, Кавказские еврей-горцы, Москва 2017, с. 10–12.

4 רוני באר-מרקס, על חומות הנגיד: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים 2017, עמ' 28.

5 שלמה יהודה רוזנברג, "דערבענט", המליץ, 28.11.1886, עמ' 2–3.

העיתונות היהודית נתנה ליהודים ההרריים הזדמנויות חדשות אך גם הציבה לא מעט אתגרים. בשנות השישים של המאה התשע-עשרה כללו הידיעות הראשונות שהחלו להתפרסם על קהילה זו בעיתונות המזרח-אירופית תיאורים שליליים שהציגו אותה כנחשלת, בורה ופרימיטיבית. דימויים כגון "המזרח הפרימיטיבי" חדרו לשיח היהודי המזרח-אירופי ועוררו תגובות של מנהיגות היהודים ההרריים, שניסו להגן על כבוד הקהילה וזהותה.

המאמר בוחן את מאבקם של מנהיגי היהודים ההרריים על ייצוג הולם של קהילתם ב"קהל ישראל" המזרח-אירופי ואת הסתייעותם בעיתונות היהודית המזרח-אירופית לקידום תהליכי מודרניזציה, השכלה ושינוי חברתי בקהילתם. כן נבחן האופן שבו העיתונות לא רק שיקפה תהליכים אלה אלא שימשה כמרחב ציבורי חדש שבו התנהלו דיונים, פולמוסים ומאבקים על זהות קולקטיבית, על סמכות והכרה.

שאלות המחקר המרכזיות הן: כיצד הסתייעו האליטות והנהגה ההררית בעיתונות המזרח-אירופית ככלי פוליטי ותרבותי? כיצד נאבקו על ייצוג הולם של קהילתם בעודם מתמודדים עם דימויים סטריאוטיפיים שהוצגו בעיתונות היהודית? מה היו אתגרי המודרניזציה בהקשר המקומי בקווקז? וכיצד ניסו המנהיגים המקומיים לתווך את עדתם בפני הקוראים?

המאמר הוא פרי עבודת מחקר מקיפה וממושכת, שכללה איסוף ועיבוד של מגוון מקורות: מסמכים חדשים מארכיונים בקווקז וברוסיה, מקורות פרטיים, אוטוביוגרפיות וספרות המחקר. עם זאת, בסיסו האמפירי הוא העיתונות היהודית באימפריה הרוסית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. בעיתונות זו פורסמו עשרות מאמרים שתיארו את אורחות חייהם של היהודים ההרריים, אך גם רבנים, ראשוני האינטליגנציה ועסקני ציבור נהגו לכתוב לעיתונים אלה. לא אחת התנהלו בעיתונות פולמוסים ומאבקים בתוך הקהילה ומחוץ לה. ייחודו של המחקר נעוץ בחשיפת פרק היסטורי מכונן בחיי פזורה זו, שכמעט נשכח מהתודעה הקולקטיבית.

המתודולוגיה של המחקר היא ניתוח תוכן של מאמרים, מכתבים ופולמוסים שהתפרסמו בעיתונות היהודית, תוך מתן תשומת לב לקולות רבים ובחינת המתח שבין נרטיבים שונים. גישה זו מאפשרת לחשוף את הדינמיקות המורכבות של מאבקים על זהות, הכרה וסמכות בעולם היהודי. המאמר עוקב אחר מאבק זה בעזרת הדימויים השליליים של היהודים ההרריים בעיתונות, תגובות של מנהיגי הקהילות, התפתחות האינטליגנציה ביקורתית בקהילות ופולמוסים בשאלות של חינוך מודרני.

"אחינו הנדחים": יהודי צפון-מזרח הקווקז בעיתונות היהודית במזרח אירופה

בדומה לאימפריות המערביות פותחו גם באימפריה הרוסית שיח ופרקטיקות אוריינטליסטיים על חלק מן המרחבים שסיפחה לשטחה במאה התשע-עשרה. למרות מיקומו הגיאוגרפי

של הקווקז מדרום לרוסיה, ייחסה לו האדמיניסטרציה הצארית את התואר "מזרח" בשל הברלים תרבותיים ודתיים, בעיקר עקב הנוכחות המוסלמית הדומיננטית באזור. תפיסת הקווקז כמרחב פרימיטיבי ונחות השפיעה עמוקות על תיאורן של קבוצות אתניות מקומיות, ובכללן היהודים ההרריים, בעיתונות ובספרות.

האוריינטליזם הרוסי, בשונה מזה של מערב אירופה שהתמקד במרחבים קולוניאליים מרוחקים, התעצב במגע ישיר ומתמשך עם אוכלוסיות לא־רוסיות בתחומי האימפריה. המחקר הרוסי התרכז ב"מזרח העצמי" – הקווקז, מרכז אסיה, סיביר ואזור הוולגה התיכונה – ויצר מסגרת ידע שנועדה לשרת את השליטה הקיסרית באזורים אלה.⁶ ייחודו היה העיסוק באוכלוסיות שהיו חלק בלתי נפרד מהאימפריה. בסוף המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים התמקצע התחום, תהליך שהתבטא בפרסומים מיוחדים ובהקמת אגודות אקדמיות; בהתאם גברה גם ההתעניינות של חוקרים יהודים רוסים ביהודים ההרריים שישבו בצפון מזרח הקווקז.

ראשית המחקר ההיסטורי על היהודים ההרריים באימפריה הרוסית הייתה מוטה ומגויסת. אברהם פירקוביץ', חוקר עתיקות קראי, ניסה לזייף תעודות בניסיון להצביע על זהותם כקראים ולשלול את השתייכותם ליהדות הרבנית. מטרתו הייתה לחזק את מעמדם של הקראים בעיני השלטונות הרוסיים.⁷ אף שהזיוף נחשף והיהודים ההרריים התנערו מפועלו של פירקוביץ', הייתה לכתביו השפעה על ראשית המחקר ההיסטורי על הקהילה ועל התפיסות הרווחות בקרב בניה בדבר מוצאם ההיסטורי.⁸

מלבד הניסיונות להוכיח את השתייכותם ליהדות הרבנית, התמודדו היהודים ההרריים גם עם דימויים של נחיתות. המשכילים היהודים הרוסיים שהיו בתהליכי התערות והשתלבות במרחב התרבותי הרוסי, העתיקו לא אחת את השיח האוריינטליסטי אל יהודי הקווקז. בהיררכיה הקולוניאלית הוגדרו היהודים ההרריים כמזרח הפרימיטיבי והמפגר הזקוק לחינוך מחדש ולהשלטת הסמכות הרוסית. המשכילים שכתבו בעיתונות ובספרות תיארו אותם כקבוצה אנושית במצב ירוד הזקוקה לסיוע בענייני דת והשכלה. לצד זאת היו היהודים ההרריים גם מושא למחקר של משכילים רוסים, חוקרים וכותבים, עובדה שמנהיגי העדה ביקשו לנצל לשיפור מעמדם וקידום קהילתם.

דוגמה מכוננת לתופעה זו אפשר למצוא בכתביו של יוסף יהודה טשארני, אחד מהמשכילים הראשונים ממזרח אירופה, שהגיע לאזור הקווקז באמצע המאה התשע־עשרה כדי לחקור ולכתוב על קהילות נידחי ישראל. בשנות השישים של המאה התשע־עשרה

6 Vera Tolz, "Orientalism, Nationalism, and Ethnic Diversity in Late Imperial Russia", *The Historical Journal*, 48, 1 (March 2005), p. 128

7 גולדה אחיעזר, "מפעלו המחקרי של אברהם פירקוביץ בזיקה לתנועת ההשכלה ולחוכמת ישראל", בתוך: הנ"ל, רחל אנוך וסימה וינשטיין (עורכות), *מחקרים ביהדות קווקז, גאורגיה ובוכרה: היבטים היסטוריים, סוציולוגיים ותרבותיים*, אריאל 2014, עמ' 53.

8 דן שפירא, "ראשית המחקר היהודי על יהודי הקווקז", בתוך: הנ"ל (עורך), *יהודים ההרריים בין עבר לבין הווה*, רמת גן 2009, עמ' 67–70.

פרסם טשארני לפחות ארבעים מאמרים העוסקים באורחות חייהם ובמצבם המדיני והמוסרי של היהודים ההרריים בעיתונים המגיד, הכרמל והמליץ. במאמריו הראשונים כתב ש"מעבר להררי קאוקאזוס, בין ההרים הרמים והנשאים אשר שיאם מגיע השמימה ומכוסים בשלג עולמים, בין הסלעים הנוראים והנשגבים שמה, יושבים אחינו הנדחים משרידי עשרת שבטי ישראל, בין המון גוים ולאומים ילידי אזיא הפראים למשפחתם וללשונתם".⁹

כפי שמציין מרדכי זלקין במאמרו על טשארני,¹⁰ האחרון בנה את זהותו הציבורית באמצעות העיסוק במחקר אתנוגרפי על הקהילות היהודיות בקווקז ומאמריו מיצבו אותו בקהילת המשכילים ואנשי "חכמת ישראל" באירופה. הוא נתפס בחוגים אלה כנציגם במזרח וניהל קשרי מכתבים עם פרופסורים וחוקרים בולטים שהציגו דרישות ושאלות על היהודים ההרריים בהיבטים היסטוריים, גיאוגרפיים, דתיים ותרבותיים. למאמרי טשארני, שהתפרסמו בעיתונות המשכילית הרוסית משנת 1863, הייתה השפעה מכרעת על תפיסת דמותה של קהילת יהודי צפון הקווקז ומזרחו בקרב משכילי רוסיה באותן שנים. יתרה מזאת, לפי זלקין טשארני ראה עצמו כמי שמשימתו להביא לשיפור יסודי ב"מצבם המדיני ומצבם בענייני הדת והאמונה" של היהודים ההרריים.¹¹

בשנת 1864 הגיש טשארני לחברת מפיצי ההשכלה בסנט פטרבורג תזכיר מקיף ומפורט. הוא ביקש מארגון זה, שפעל במזרח אירופה לקידום הפצת ההשכלה בקרב היהודים, לסייע לשיפור "מצבם המדיני ומצבם בענייני הדת והאמונה" של יהודי הקווקז. התזכיר כלל הצעות, ובהן הקמת ישיבות מתוקנות בערים הגדולות וייסוד בתי ספר ממשלתיים בערים ובכפרים, במטרה "ללמדם ראשית הלימודים ויסודי הדת". העתק מהתזכיר פורסם בעיתון המגיד; טשארני חתם את בקשתו במילים הבאות:

תקומו אדונים ישרים לעזרת אחינו, לקרוא להם דרור וחופש מכל נגעי ותלאות חייהם, ותהיו רועים נאמנים לשה פזורה ישראל, לנהגם במטה עוזכם על מרעה התבונה ונאות המדע; ותסירו את צעיף הערפל והמסווה השחורה אשר פרשה עליהם העת מני עולמים ולהפיץ קרני ההשכלה במלוא רוחב הארץ העתיקה ההיא ולא יאמר להם עוד: בוערים, פראיים וחסרי בינה, ולא רצם – ארץ נשייה נוראה ועזובה מאדם.¹²

התיאורים הראשונים של טשארני שהתפרסמו בשנים 1863–1864 התמקדו במצבם המדיני והמוסרי הירוד של היהודים ההרריים, כלומר בנחשלותם ובבערותם. את הגורמים

9 יוסף יהודה טשארני, "היהודים בדאגעסטאן", המגיד, 11.11.1863, עמ' 348.

10 מרדכי זלקין, "המזרח מתבונן במזרח: יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקהילות היהודיות בקווקז", בתוך: זאב גרבר, לב חקק ושמואל סטפן (עורכים), המשכיל בעת הזאת: ספר היובל למשה פלאי: מאמרים בהשכלה, ספרות עברית ולימודי היהדות, בני ברק 2018, עמ' 147.

11 שם, עמ' 145–148.

12 יוסף יהודה טשארני, "היהודים בדאגעסטאן", המגיד, 1.3.1865, עמ' 67–68.

לנחשלותם התרבותית הוא ייחס לא רק למיקומם הגיאוגרפי-תרבותי, אלא גם למנהיגותם הדתית. בתיאוריו היו הרבנים ההרריים חסרי השכלה ונתונים לאמונות טפלות:

מצב ידיעתם בעיני הדת והאמונה הוא רע מאד. עוד לא האיר עליהם שמש ההשכלה היקרה, ושנת עולם עוד ישנים מבלי הקיץ. חשך הפתיות והבערות יכסה בצעיף אופל ועלטה את כל חייהם, נפשי תשתפך בקרבי לראות את מר מצבם. אין מורה ומנהל להם להראותם הדרך ישכן אור – לעורר אותם משנתם, ולפתח מוסר כסלתם ואולתם יחד, ויהיו לבני חיל [...] רבניהם מתי מספר המה, הגדולים מהם הם: ר' יצחק בדערבענט ור' גרשון בעיר קובא, אשר גם הם כאחד העם האמונים בחיק הסכלות ואמונת שוא. ואף אם למדו תורה מעט מזער בארץ רוסיא בכל זאת רחוקים הם מאד מאד מחכמה ומדעים מכל הדברים הנדרשים לחיי האדם המדיני והמוסרי.¹³

טשארני מתח ביקורת על המנהיגות הדתית שאמורה הייתה להנחות את הקהילה, אך למעשה הכשילה אותה: "תשתפך נפשי בקרבי לראות איך הם מוליכים את העם בדרך עקלתון, ולאבן נגף ולצור מכשול המה לבית יעקב, כי לא ידעו ולא יבינו בעצמם את יסודי הדת ועקרי האמונה. יודעים מעט מתורת משה ודינים אחדים בנוגעים להלכות שחיטה ולא יותר".¹⁴ בתיאוריו עסק גם במעמדן של הנשים בקהילה: "נשותיהם הן בשפל המדרגה מאד מאד וכשפחות נחשבות בעיני בעליהן, האישה תעבוד עבודתה בבית ובשדה ותחי' את בעלה מפרי כפיה".¹⁵

תיאורים אלה עוררו את מנהיגי היהודים ההרריים לפעולה. בחודשים ינואר ופברואר 1867 פרסם המליץ סדרת מכתבים שנשלחו מדאגסטון ועליהם חתם הרב חיים גולדמן, שהציג עצמו כרב אשכנזי בתמיר חאן שורא. מכתבים אלה נכתבו לבקשתו של הגביר יהושע בן חנוכה מישאלוב, נשיא עדת היהודים ההרריים בתמיר חאן שורא, במטרה מפורשת "לתקן את העיוותים"¹⁶ שנכתבו עליהם: "אף אם זאת לא למותר להודיע על אודות אהב"י [=אחינו בני ישראל] הספרדים"¹⁷ במדינה זו, כי כל מה שהשמיעו אודותם זה כמה פעמים בהמגיד, כי תכונתם מבישה ומצבם המוסרי ברע הוא, כמו כן הרבו לספר בכובד שיעבורם תחת יד לוחציהם, אין לו כל יסוד אמת".¹⁸ במאמר הבא באותו עיתון הוסיף:

ובכן תעלה נא לרצון לפני שמעל בקשת הג' ר' יהושע בר' חנוכה ונכבדי הספרדים מפה המעיתירים מאתכם המו"ל להדפיס בהמליץ היקר את כל דברי המכתב הזה,

13 יוסף יהודה טשארני, "היהודים בדאגסטאן", המגיד, 8.7.1863, עמ' 212.

14 שם.

15 יוסף יהודה טשארני, "היהודים בדאגסטאן", המגיד, 29.7.1863, עמ' 235.

16 חיים גולדמן, "מכתב מדאגסטאן", המליץ, 24.1.1867, עמ' 14; הנ"ל, "מכתב מדאגסטאן", שם,

31.1.1867, עמ' 19-21; הנ"ל, "מכתב מדאגסטאן", שם, 7.2.1867, עמ' 6-7.

17 כך כינו את היהודים ההרריים.

18 חיים גולדמן, "מכתב מדאגסטאן", שם, 31.1.1867, עמ' 19-21.

למען תודע ברבים אמת הדבר, אך אל נא יגרע מאשר סדרתי בהסכמת אלופים האלה, כי כל מגמתם לתקן כל משגה אשר תוכל לצאת מספורים בדויים על אודות מצבם.¹⁹

כדי לפייסם נשלחו ליהושע בר חנוכה ולחכמים בקווקז גיליונות של המליץ שבהם התפרסמו המאמרים האלה כדי "לעוררם לשלום ולהרגיע הלכבות".²⁰ כן הודיעה חברת מפיצי ההשכלה שהיא מוכנה לשלוח גיליונות מספר לקווקז מדי שבוע כדי "להחכים המבינים עברית".²¹ הגיליונות התקבלו בברכה. הרב יעקב יצחקי, רבם הראשי של היהודים ההרריים בפלך דאגיסטן, העתיק לפנקסו איגרת משנת 1867 שבה הודה למו"ל המגיד ולחברת מפיצי ההשכלה על קבלת שלושה עשר גיליונות ששלחו אליהם מתחילת השנה. בלשון מליצית תיאר את הביזוי שחוו היהודים ההרריים מדפי העיתונות המשכילית: "ועתה תהא משכורתם שלמה אתם המתענגים על רוב שלום אחיכם, אשר למזור היו עד כה – למשל ולשנינה – שימה בפי אחיהם – בכל מקומות מושבותיהם – מפורשי השמלה מגוללה בדמי השערותם".²²

הוא המשיך ותיאר כיצד אחיהם האשכנזים אינם מתייחסים אליהם בכבוד על אף מאמציהם לצאת מהמצב הקשה שבו היו שרויים לא באשמתם אלא מכורח, עקב סביבתם הנחשלת שהייתה מנת גורלם. כן שיבח את חברת מפיצי ההשכלה, ששלחו בחינם את כתבי העת מתוך דאגה לשלום אחיהם בארצות הקווקז.²³ נראה שטשארני חשש מאובדן לגיטימציה ציבורית לפעילותו ולפרסומיו בעקבות הביקורת שמתחו עליו אנשי הקהילה. לפיכך ניסה לפייס את מנהיגי הקהילה ופרסם כמה מכתבי המלצה שכתבו לו רבנים, ובהם הרב יעקב יצחקי, ומכתבי תודה מראשי קהילות לעידוד פעילותו ומחקריו.²⁴ למרות המחאה נגד תיאוריו השליליים, ראתה המנהיגות ההררית בחיוב את ההתעניינות הגוברת בעדתה וניסתה לנצל לשיפור מעמדה של הקהילה וקידומה. מאמריו של טשארני העצימו את העניין במחקר אתנוגרפי של יהודי הקווקז הן בקרב חוקרי הקהילות היהודיות במזרח אירופה הן בקרב חוקרים ובכירי האדמיניסטרציה הצארית הרוסית.

19 הנ"ל, "מכתב מדאגעסטאן", שם, 24.1.1867, עמ' 14.

20 הנ"ל, "מכתב מדאגעסטאן", שם, 7.2.1867, עמ' 6-7.

21 שם, עמ' 7.

22 הרב יצחק יצחקי השתמש בביטוי מספר ישעיהו כביקורת על הכותבים המשכילים "וְשִׁמְלָה מְגוֹלָלָה בְּרָמִים" (ישעיהו ט, 4), והאשים אותם שהם מציגים לעיני כול את מצבם הקשה של היהודים ההרריים, הנובע מהסבל הרב שגורמים להם העמים ומקשיי הגלות, לא באשמתם. ראו: "פנקס העתקי מכתבים של הרב יעקב יצחקי", תרכ"ז-תרנ"ה, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (להלן: אמת"), אוסף יעקב יצחקי, P119/23.

23 שם.

24 יוסף יהודה טשארני, מכתב אל הרב יעקב בן יצחק בו הוא מבקש להוציא / לפרוק מעל לבו חששות, כ"ה אלול תרכ"ח (1868), אמת", אוסף יעקב יצחקי, P119/50. ראשי עדת האשכנזים תמיר-חאן-שורא, "לכבוד הרב השלם רע־אקטאר של המליץ כו' ר' אלכסנדר צערערבויס", המליץ, 2.5.1867, עמ' 114; יוסף יהודה טשארני, "דאגעסטאן", המגיד, 11.9.1867, עמ' 284; ישראל בהרח"י קעלקעטי, "קול ממדינת קווקאז", שם, 26.8.1868, עמ' 268.

ממערכת המליץ הופנו בפברואר 1867 לרב יעקב יצחקי, לרבי יהושע בר חנוכה "ויתר חכמים", שאלות הנוגעות לחקר מוצאם ואורח חייהם של היהודים ההרריים. לשאלות אלה נדרשו מעין מחקר אתנוגרפי ומידע בנושא, כגון מצבות, כתובות עתיקות בבתי כנסת, ספרים ישנים, סידור תפילה, הנהגות דת, מעמד נשים, חינוך ילדים, הנהגות הבית ומנהגים מקומיים. הדגש הושם על בירור המנהגים המסורתיים שעברו מאב לבן: "לחלול פניו להיזהר מאד לבלתי החליף מנהגים חדשים שלמדו מאז באו בחוברת את אחינו האירופיים והתוגרתיים (=עות'מאניים/טורקיים) בעתיקים מורשת אבותיהם מאז כי כל מגמת נפשינו לדעת תכונת אחינו הנדחים אלה".²⁵

חוקרים יהודים רוסים, כמו הפילולוג חיים יונה גורלנד, אפרים דיינרד ואברהם אליהו הרכבי, שלחו מכתבים אל הרב יעקב יצחקי וביקשו מידע על חקר היהודים ההרריים. בשנת 1882 קיבל הרב יצחקי בקשה לעזור לפרופסור אנוטשיין, אנתרופולוג רוסי, בעריכת בדיקות אנתרופולוגיות של יהודי הקווקז.²⁶ ביולי 1865 פרסם הנסיך מיכאל ניקולאיביץ', ששימש כנציב העליון של הקווקז, הוראה לערוך סקר מקיף על אורחות חייהם של היהודים ההרריים.²⁷ ההתעניינות המחקרית הזאת באה לידי ביטוי גם בפרסומים בעיתונות היהודית המזרח אירופית. אברהם אליהו הרכבי פרסם מאמר על מקורם ההיסטורי של היהודים ההרריים בעיתון המליץ,²⁸ ויהודי אשכנז שהגיעו לקווקז, ובהם שלמה יהודה רוזנברג, פרסמו מאמרים המתארים את אורחות חייהם של היהודים ההרריים בעיתונים המליץ והצפירה.²⁹

ההתעניינות במחקר והסקירות בעיתונות השפיעו לא רק על דימוים ומעמדם של היהודים ההרריים בתפיסתם של יהודי רוסיה או על מיקומם השולי בקהילות היהודיות. היו לכך השלכות גם על מעמדם המשפטי והכלכלי בתחומי האימפריה. בשנת 1872 הושו זכויות האזרח של היהודים ההרריים לאלה של האוכלוסייה המקומית. אולם משנות השמונים והתשעים של המאה התשע-עשרה ריחף מעליהם איום מתמיד שהפקדות המקומית תחיל עליהם את הגבלות תחום המושב והגזירות האנטי-יהודיות, איום שהתממש

25 עזריאל חיים מאיר גולדמאן, "מכתב מדאגעסטאן", המליץ, 7.2.1867, עמ' 29-30.

26 חיים יונה גורלנד, מכתב בענייני מדע, תרכ"ז (1867) אמת", אוסף יעקב יצחקי, P119/49; הזמנה להצטרף לחברה להפצת השכלה בקרב היהודים, 1871, P119/51; אפרים דיינרד, מכתב בענייני מדע וספרות, כ"ה ניסן תרל"ה (1875), שם, P119/55; אברהם אליהו הרכבי, מכתב בענייני חקר השפה הטאטית, כ"ג אייר תרל"ז (1877), P119/56; הנ"ל, בקשה לעזור לפרופ' אנוטשיין בעריכת בדיקות על יהודי קוקז, כ"א סיון תרמ"ב (1882), P119/59; פרופ' ד' אנוצ'ין, בקשה להפגש עם הרב, P119/60, 9.8.1882.

27 עזריאל חיים מאיר גולדמאן, "מכתב מדאגעסטאן", המליץ, 31.1.1867, עמ' 20.

28 אברהם אליהו הרכבי, "לקוטים אחדים לקורות בני ישראל בארץ רוסיה", המליץ, 7.3.1867, עמ' 62.

29 ראו למשל: רוזנברג, "דערבענט", שם, 28.11.1886, עמ' 2-3; הנ"ל, "דערבענט", שם, 22.3.1887, עמ' 5; הנ"ל, "דערבענט", שם, 5.6.1887, עמ' 1194-1195; ישיאל, "קובא", הצפירה, 27.7.1886, עמ' 605-607.

בצפון הקווקז בשנים 1891–1893 ופגע במעמד המשפטי ובפרנסתם.³⁰ מצד אחד היה עליהם להדגיש את ההבדלים האתניים-תרבותיים בינם ובין יהודי רוסיה האשכנזים לפני נציגי השלטון, כדי למנוע את החלת ההגבלות; מצד שני היה עליהם לבסס את מעמדם בכלל ישראל ולהוכיח את זהותם היהודית הרבנית הלגיטימית בפני מנהיגות יהודי מזרח אירופה. העיתונות היהודית הייתה אחת הזירות המרכזיות שבה באו לידי ביטוי מחלוקות, תביעות להכרה וניסיונות לעיצוב ייצוגם.

“ודברים רבים [...] בדאו הסופרים מלבם”: עיצוב נרטיב נגדי על ידי המנהיגות היהודית ההררית

תגובת המנהיגות של היהודים ההרריים לדימויים שהוצגו בעיתונות המזרח-אירופית התאפיינה בשני דפוסים מרכזיים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. הדפוס הראשון, שהתגבש בשנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה, היה של המנהיגות הרבנית אשר ניסתה להתנער מן הדימויים והייצוגים השליליים שיוחסו לקהילה. הדפוס השני, שצמח בשלהי המאה התשע-עשרה, היה אימוץ שיח ביקורתי משכילי של האינטליגנציה הצעירה שהחלה להתגבש בקהילה. שכבת האינטליגנציה הזאת, שרכשה השכלה ברוסיה, ראתה עצמה כסוכנת שינוי שתוביל את קהילותיהם לקראת מודרניזציה וקידמה.

מכתבי הרבנים בשנות השישים והשבעים, שהופנו על פי רוב למשכילי מזרח אירופה, ניסו להפריך את התכונות השליליות שייחסו ליהודים ההרריים. דמות מרכזית במגמה זו היה הרב יעקב יצחקי, שכהן כרב הראשי של קהילות היהודים ההרריים בדאגסטן במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. בעקבות הפניות של חוקרים משכילים מרוסיה והמצב המורכב של הקהילה קיבל הרב יצחקי על עצמו את המשימה לכתוב את תולדות העדה ולעסוק במחקר היסטורי ולשוני על הקהילה. תלמודו, השכלתו הכללית וידיעותיו בשפות חיוניות רבות כמו שפת הקודש, רוסית ואף יידיש, הקנו לו את הכישורים הדרושים למשימה זו. כממשיך דרכו של אביו בפיתוח יחסים חיוביים עם גורמי השלטון הוא ראה חשיבות רבה בהסדרת מעמדם של היהודים ההרריים באימפריה הרוסית, כמו גם בעיצוב דמותם הקהילתית בקרב יהודי האימפריה הרוסית.³¹ בשנת 1868 הוא שלח חיבור לחברת מפיצי ההשכלה בפטרבורג בשם “ערי מדי”. בפתח דבריו כתב:

אמנם ידע קורא היקר כי רבים ונכבדים מגאוני וחכמי הדור ואציליה המשתוקקים כאפיקי לדעת שלום אחיהם הרחוקים, שוכני ארץ מאפליה הרהיבונ ואלצוני באגרותיהם החמודות יעיר נא און תאבה, לשמוע כלמודי ארץ צלצל כנפים פן לא תוסיף עוד תת

30 אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, עמ' 75–76.

31 על הרב יעקב יצחקי ופעילותו ראו שם, עמ' 89–112.

כחה מבין המשפטים עד עמוד הכהן וקם חלדו מצהרים ואור החמה יהיה שבעתיים.
אמן.³²

במרוצת השנים כתב הרב מסה על קורות היהודים ההרריים, שהתבססה גם על מקורות יהודיים כמו התלמוד. בשנת 1889 הגיש למיניסטריון הפנים תזכיר בכותרת "קיצור תולדות יהודי קווקז".³³ חיבור זה היה הבסיס לכותבים אחרים על החיים בקהילה וקורותיה בעיתונות המשכילית. עיקרי הדברים ששטח הרב יצחקי בחיבוריו אלה נגעו לשאלת מקורם של היהודים וכיצד הגיעו לקווקז. מוצאם של היהודים ההרריים, על פי מחקרו, הוא מעשרת השבטים שהוגלו בימי מלכי אשור, בערך בשנת 722 לפני ספירת הנוצרים. הם נשארו בקווקז ולא שבו לארץ ישראל גם בימי עזרא. לחיזוק דבריו הביא הוכחות מן המקרא והתלמוד. כך, למעשה, ניתק אותם הרב יצחקי מהקשר לרצח ישו, עלילה שהייתה מקור לאנטישמיות הנוצרית באימפריה הרוסית. מטרתו הייתה לשמור על שוויון בין זכויות היהודים ההרריים לזכויות עמי הקווקז האחרים.³⁴

עם זאת הוא טען כי אף שהיהודים שהוגלו לערי מדי לא שבו לארץ ישראל, הם השתתפו בחיבור התלמוד והיו בהם תלמידי חכמים, עובדה שחזקה את טענת שיוכם ליהדות הרבנית ונתנה מענה לטענות על מוצאם הקראי. הוא ניסה ליצור בקרב היהודים ההרריים מעמד ביניים ייחודי כדי שהם יוכרו כקבוצה בעלת זהות יהודית לגיטימית מצד אחד והשתייכות אתנית שתבטיח להם מעמד שווה בקרב עמי הקווקז תחת האימפריה הרוסית, מצד שני.³⁵ בפרסומיו ניסה הרב יצחקי לתת מענה גם להתעניינות הבלשנית בשפתם של היהודים ההרריים ובשנת 1869 פרסם סדרת מאמרים קצרים בעיתון המגיד שעסקו במילים מהתלמוד שנכתבו בג'והורי.³⁶

אולם הניסיון להבחין בין מעמדם של היהודים ההרריים לזה של יהודי רוסיה, בניווט זהיר בין הזהויות השונות, עורר מורת רוח בקרב חלק מאנשי הקהילה האשכנזית. כך למשל התנהל פולמוס בין חיים השל ברוורמן, סוחר אשכנזי ששהה שנים אחדות בקווקז, ובין כמה רבנים ומשכילים מבני היהודים ההרריים. במרכז הדיון עמדו קטרוגיו של ברוורמן על ההתחסדות כביכול של היהודים ההרריים על חשבון אחיהם האשכנזים:

רגילים הם ההררים לכתוב, במכתבי בקשותיהם או המאמרים במכ"ע (=במכתבי עתים) שונים, רעה על אחינו האשכנזים ולהלל ולשבח את מעשיהם הם, ובערותם התעו לחשוב, כי השרים אשר עתותינו בידיהם נזקקים גם לשפת קדש, ובל"ס (=ובלי

32 "פנסק העתקי מכתבים של הרב יעקב יצחקי", תרכ"ז-תרנ"ה, אמת", אוסף יצחקי, P.119/23.

33 "קיצור תולדות יהודי קווקז" [ברוסית], אמת", אוסף יצחקי, P.119/65.

34 הרב הראשי אשר בדרכנט, י"ע יצחקאוויטש, "לתולדות היהודים ההרריים בקווקז, המליץ, 6.11.1894, עמ' 234; יעקב יצחקי, ספר תולדות יהודי דאגיסטאן המדאים, ירושלים תרנ"ד.

35 ראו בהרחבה: אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, עמ' 70-82.

36 יעקב בהריץ"ן מדרבנד, "מחקרי מליץ", המגיד, 1.9.1869, עמ' 270-271; הנ"ל, "מחקרי מליץ", המגיד, 8.9.1869, עמ' 277; הנ"ל, "מחקרי מליץ", המגיד, 14.9.1869, עמ' 286.

ספק) יקראו דבריו של ה' אהרונאו ועד מהרה יכירו אותם לאזרחים נאמנים. ולמען הבדל אותם מעל אחיהם בני רו"פ (=רוסיה ופולין) הלא מהכרח מתוך שבחם הם לבא לידי גנותם של האירופיים. דאין זה שחוק מכאיב לב ואחזית עיניים בלבד?³⁷

ברוורמן הרבה לכתוב על אורחות חייהם ומנהגיהם של היהודים ההרריים בגיליונות עיתון המליץ בשנת 1895. בתגובה התפרסמו מאמרים מאת אסף אגרונוב ושרבת אניסימוב שבהם האשימו אותו בהוצאת דיבתן של קהילות היהודים ההרריים.³⁸ הדבר גרר התכתבות פומבית שנפרשה במספר גיליונות.³⁹ כך, למשל, ב-21 בפברואר 1895 התפרסם בהמליץ מאמר משלו, "תשובה גלויה", בתגובה למאמריו של חיים השל ברוורמן: "מאמרים רבים יציצו מכל העברים אדותינו ב"י היושב בקאווקאז, ודברים רבים במאמרים האלה בדאו הסופרים מלבם, ובראותם כי החרשנו ולא השיבנו דבר עליהם, התפארו בליכס כותבי המאמרים כי גלו מעט ואם הרבה מתולדות אחיהם יושבי ההררים וקוקזים".⁴⁰ בנוגע להאשמת היהודים ההררים בדבר גנות האשכנזים שביקשו זכויות אזרח שוות לאוכלוסייה המקומית, כתב אגרונוב בין השאר את הדברים הבאים באותו מאמר:

הלא עינינו רואות, כי שרי המדינות שוקדים על משמרת פקודתם בחריצות ושקידה רבה ועיניהם פקוחות על כל דרכי איש, ועל שרשי רגליהם יתחקו, אם הם מיישרים ארחותם או מטים עקלקלותם. ובל"ס (ובלי ספק) ידעו נאמנה את הליכותיהם ואת מעשיהם וברצונם הבדילו אותם מן אחיהם האירופיים (אף כי כולם ביקשו להניחם על זכויותיהם הראשונים). ובכל זאת השיבו רבנינו לאשר שאלום כח כל דרכינו ומנהגינו שוים עם מנהגי אחינו האירופים וכלנו בני אב אחד נחנו, כולנו שומרים תורת ה' התמימה ותורת אל אחד, מושל בגבורתו בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד מלבדו, רק חוקים ומנהגים אחדים מתקוני גאוני ישראל מבדילים בינינו, אף כח רבים מהאשכנזים היושבים על חוף נהר וולגא ובערי קווקז עוינים אותם ומביטים עליהם בעין זרה ומכנים אותם בכנויים רבים.⁴¹

37 חיים העשיל בראווערמאנן, "למען צדק", המליץ, 6.3.1895, עמ' 1.

38 השם אגרונוב הנזכר לאורך המאמר הוא צורת הכתיב המקובלת היום. בעיתוני התקופה מופיע לעיתים הכתיב "אהרונאו" ולעיתים "אגרונואו".

39 חיים העשיל בראווערמאנן, "מכתבים מקוקז", המליץ, 17.1.1895, עמ' 5; ה"ל, שם, 23.1.1895, עמ' 1; ה"ל, שם, 17.2.1895, עמ' 1; אסף אהרונאו, "תשובה גלויה", שם, 21.2.1895, עמ' 1; חיים העשיל בראווערמאנן, "למען צדק", שם, 6.3.1895, עמ' 1; ה"ל, שם, 3.4.1895, עמ' 1.

40 אהרונאו, "תשובה גלויה".

41 שם.

שאלת זכויותיהם האזרחיות של היהודים ההרריים המשיכה להיות אחד האתגרים המרכזיים שעמם התמודדה המנהיגות עד התבססות השלטון הסובייטי, והסוגיות והמתחים שנבעו מכך באו לידי ביטוי בעיתונות היהודית.⁴²

"להוציאם מעבדות הבערות לחירות הדעת": האינטליגנציה הביקורתית והמאבק על החינוך

העיסוק בתדמית הקהילתית בעיתונות המזרח-אירופית קיבל רובד נוסף עם צמיחתה של שכבת אינטליגנציה תרבותית וחינוכית בקרב היהודים ההרריים בסוף המאה התשע-עשרה. שכבת האינטליגנציה כללה בני רבנים ובעלי הון שרכשו השכלה במוסדות מזרח אירופה: ישיבות, סמינרים למורים ואוניברסיטאות. שכבה זו הושפעה מרעיונות ההשכלה היהודית במזרח אירופה. עם סיום הלימודים חזרו התלמידים לקהילותיהם חדורי מוטיבציה להשפעה ציבורית. התסיסה החברתית-פוליטית בקרב האוכלוסיות המקומיות בקווקז, שהתאפיינה בריבוי תנועות חברתיות ומפלגות סוציאל-דמוקרטיות לאומיות, תרמה אף היא להלך רוח זה.⁴³

אחד המאפיינים הבולטים בפעילותם של אנשי האינטליגנציה הצעירים היה הביקורת הנוקבת שמתחו על הסדר החברתי בקהילותיהם שבקווקז. אליטות אלה אימצו לא רק את הרטוריקה הביקורתית של המשכילים במזרח אירופה, אלא גם את הצגת הקהילות בדימויים שרווחו במזרח אירופה. הדוגמה הקלאסית היא חיבורו בעל ההשפעה של המהנדס הצעיר אליהו אניסימוב, בן הרב שרבת אניסימוב (רב קהילת טארקי ותמיר-חאן-שורא). אליהו אניסימוב, בוגר האוניברסיטה במוסקבה, נחשב לאחד מראשוני המשכילים של העדה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. הוא ערך מחקר אתנוגרפי חלוצי על היהודים ההרריים, שכלל דיווחים שיטתיים, בשליחות החברה הארכיאולוגית במוסקבה. בכתבתו ניכר כי אימץ את הלשון המקובלת לתיאור הקהילות הלא-רוסיות בשיח של האינטליגנציה היהודית המזרח אירופית. הוא הבליט את נחשלותם של היהודים ההרריים בכל תחומי החיים, ובמיוחד את רמת החינוך הירודה.⁴⁴ סביר להניח שחלק מהתבטאויותיו עוררו מורת רוח במנהיגות הרבנית, אשר ניסתה לשפר במעט את הדימוי הארכאי והפראי שדבק בקהילותיה. במארכ 1895 כתב אביו, שרבת אניסימוב, מאמר לעיתון המליץ בתגובה ובמחאה על מכתביו של השל ברוורמן שציטט את דברי בנו: "כי אין אנו אחראין וערבין על דברי בני יחי' שיצאו ממנו לפני כמה שנים בעת

42 ראו למשל התכתבות פומבית עם הרב דוד באזוב, רבם של יהודי גיאורגיה: דוד באזוב, "אל הרי ישראל", *המודיע*, 1.12.1911, עמ' 169; ישעיה ראבינאוויץ, "שני כתובים הבאים כאחד", שם, 18.1.1912, עמ' 217.

43 Владимир Александрович Ермолов, "Особенности системы образования в национальных школах Российской империи: мусульманские и еврейские школы", *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*, 4 (2009), с. 105

44 Илья Шеребетович Анисимов, *Кавказские евреи-горцы*, Москва 1888, с. 3

שנשלח מטעם האוניברסיטת המאסקוי לחקור אחרי ההררים ותשובתו הייתה נכונה לפני פרופיסורים לא יהודים".⁴⁵

בעיתונות הואשמו הרבנים באחריות לבערות ולמצבן של הקהילות, בלשון המזכירה את הרטוריקה של החוגים הפוליטיים המשכילים באימפריה הרוסית. כך, למשל, כתב יוסף שור חיימוביץ' (בן הרב חיים שור המכונה ישב"ח) מהעיר קובא בעיתון המליץ בינואר 1883: "כמו כן שערוריות רבות בעירנו אשר אין ספורות להנה, יען כי חזנינו שהם רבנינו אשר שאר רוח להם וגבירנו אשר עמדו על רום ההצלחה ואשר ידם רב להם לפעול לטובת העיר, יעמדו מנגד ולא ישימו לב אל אחיהם בני עמם להוציאם מעבדות הבערות והעוני לחירות הרעת והמחיה".⁴⁶

בתפיסתם העצמית לא נלחמו בני האינטליגנציה בדת אלא בבערות ששררה בקהילות וייחסו את ההידרדרות הדתית והרוחנית לרבנים ולחולשתם. לדברי קמואל גלעדוב, מנהל בית הספר הממשלתי הראשון ליהודים ההרריים בנאלצ'יק, שהתפרסמו בעיתון הצפירה בשנת 1912, "כל מי שיודע את המצב הרוחני השפל של יהודינו ההרריים הוא יודה, כי לצעירינו נחוצה ידיעת היהדות לא פחות מידעיות כלליות, כי אין קצה ואין גבול לבערות ולעם הארצות השולטות פה בכל תוקף".⁴⁷ הרבנים הוצגו כמי שכשלו בתפקידם ופעלו בניגוד לאחריותם. בעיתון המליץ פורסם מאמר בשם הבדוי "משיח לפי תומו", שתיאר מקרה שאירע בעיר קובא: נכדו העשיר של הרב גרשון בר ראובן קידש נערה בסדר קידושין כהלכתו ללא ידיעת הוריו. כאשר הוריו התנגדו, הבחור ביטל את הקידושין, "קרע התנאים ולקח הטבעת בערמה ונמלט". הרב גרשון פסק כי מדובר במעשה שטות של נערים, ומכיוון שהטבעת וההסכם לא היו בידי הנערה, אין מה לדרוש. לטענת המחבר, פסיקה זו העידה על כך ש"בנות יעקב נחשבות להפקר" בשליטת הרבנים.⁴⁸

תהליכי ההשכלה והמודרניזציה בקווקז, שהחלו בסוף המאה התשע-עשרה, יצרו יריבויות וסכסוכים פנימיים, אך במקום דיכטומיה חדה בין שמרנים לחדשנים התגבשה מפת עמדות מורכבת: חלק אימצו את ההשכלה באופן מלא, אחרים בחרו באימוץ פרגמטי של אלמנטים נבחרים ומיעוט דחה אותה כליל. הגיוון הזה יצר מתחים והתנגשויות. בקהילה הגדולה שבעיר דרבנט התמקדה המחלוקת בשני מנהיגים בולטים מקהילת היהודים הרריים שייצגו גישות שונות: הרב יעקב יצחקי והרב ישעיה בן ראובן (הרב יש"ר). הרב יש"ר, שעמד בראש האינטליגנציה המקומית, קידם הקמת בית ספר ממשלתי מודרני לילדי היהודים ההרריים. הרב יעקב יצחקי, שהיה הסמכות הרבנית המובילה בקהילה, דגל בשימור המערכת החינוכית המסורתית תוך שילוב אינטגרטיבי של לימודי

45 ד"ר שרבת בר"ן אניסמיו, "להשיב דבר", המליץ, 17.3.1895, עמ' 2.

46 יוסף שור בהרי"ש חיימאווין' המכונה ישב"ח, "קובא", המליץ, 29.1.1883, עמ' 70-71.

47 שמואל גילאדו, "הצדקה והחינוך בערי ישראל", הצפירה, 16.7.1912, עמ' 3.

48 משיח לפי תומו, "קובא", המליץ, 14.5.1883, עמ' 528.

חול ודחה את הרעיון להקים מוסד חדש שיחליף את "תלמיד כונה" (תלמוד התורה המסורתי והמסגרות הקיימות).⁴⁹

סוגיית בית הספר בדרבנט עוררה יריבות פנימית בקהילה. הקונפליקט השתקף בעיתונות היהודית, זירה נוספת שבה התנהל מאבק בין התומכים למתנגדים. התומכים בהקמתו התארגנו בכותרת "החברה היהודית ההררית של העיר דרבנט", ששונתה מאוחר יותר ל"חברת שפה ברורה". מטרתם הייתה להקים בית ספר ממשלתי, בדומה לבתי הספר הממשלתיים היהודיים במזרח אירופה, מוסדות ששילבו לימודי קודש עם חינוך כללי, על רקע ההתעוררות הלאומית. באותן שנים קמו תנועות לאומיות מקומיות בקווקז ורעיונות הציונות המודרנית הגיעו גם ליהודים ההרריים. סביב מובילי הקמת בית ספר ממשלתי התגבשה קהילת תלמידים והוקמה מסגרת לימודים אלטרנטיבית. ידוע כי כבר בשנת 1896 פעלה מסגרת עצמאית של "חברת שפה ברורה" שקלטה תלמידים למסגרת הלימודים האלטרנטיבית הזמנית שהקימה.⁵⁰ במקביל עסקה הקבוצה בפעילות דיפלומטית נמרצת לקידום הקמתו של בית הספר. תיאור נרגש של פעילותה בנושא זה הופיע בידיעה שהתפרסמה בעיתון **הצפירה** בשנת 1898:

ביום מלכנו יום חג הכתר התאספו כל משכילי העדה בני חברת שפה ברורה אל בית המזכיר וחבר האגודה הרב החכם הד"ר יש"ר לשמוח שם בשמחת החג, ואולם לבקשת העדה וחבר בית המועצה ה' דאדאשאו יצא החברים אל גן העיר אל כר נרחב שהוכן עבורם אצל שרי העיר ופקידיה ושם ערכו למו שולחן והמפקח על המערכה החבר הנכבד ה' אישי"ח"ן ערך הכל בסדר ומשטר נכון, ויבוא גם שר העיר לשבת על שולחנם [...] וישבעו רצון, ולמען עשות זיכרון ליום החג הקדוש הזה הואיל הרב הר' יש"ר להתנדב סך שבעים ר"כ [=רובל כסף] בתור מלוואים להקדן הקימת אשר להחברה ליסד בית תלמוד תורה.⁵¹

ככל שהתקדמו חברי "שפה ברורה" למטרתם וצברו כוח ציבורי, כך גברו הסכסוכים והמאבקים בקהילה שבדרבנט. מעבר לחששותיהם של השמרנים מהקמת בית ספר ממשלתי שעלול יהיה לבוא על חשבון מסגרת החינוך המסורתית, הפוליטיקה הפנימית והיריבויות הפכו את העימות בין המחנות לחריף יותר. המאבק הגיע לשיאו בחילופי האשמות פומביים בדפי עיתונות. בינואר 1903 פורסם מאמר בעיתון **המליץ** שצידד בחברי "שפה ברורה" ובפעילותם. המאמר רמז כי חברי הקבוצה הודרו ממשאבי האגודה הציונית המקומית שמנהליה היו בניו של הרב יצחקי. בין היתר הובאו דברים מנאומו של אסף אגרונוב, חבר "שפה ברורה" שביקר בחריפות את החינוך בקרב היהודים ההרריים:

49 אלטשולר, **יהודי מזרח קאווקאז**, עמ' 490; זכריה אניסימוב, **יהודי־ההרים**, אודסה תרס"ח, עמ' 562; ירון הראל, "מפתיחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח־תיכונית לערכי המודרנה", *The Journal of the Association for Jewish Studies*, 26, 2 (2002), עמ' נב-נג.

50 'י', **הצפירה**, 27.6.1896, עמ' 599.

51 בן־עמי, "דרבנט", שם.

מיסדי ביה"ס הראשון ליהודי קוקז.

(למאמר בגליון הזה – עמ' 51 סיטוגרפיה שנעשתה בעדנו).

(1) אסף אגרונוב; (2) ישעיהו ראבינוביץ; (3) מרדכי רבי חנוכאיעוו; (4) ישראל נתן סימנוב.

"מיסדי ביה"ס הראשון ליהודי קוקז". מתוך כתבה מאת אסף אגרונוב (אגרונוב), הצפירה, 3.6.1904, עמ' 7. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JPress)

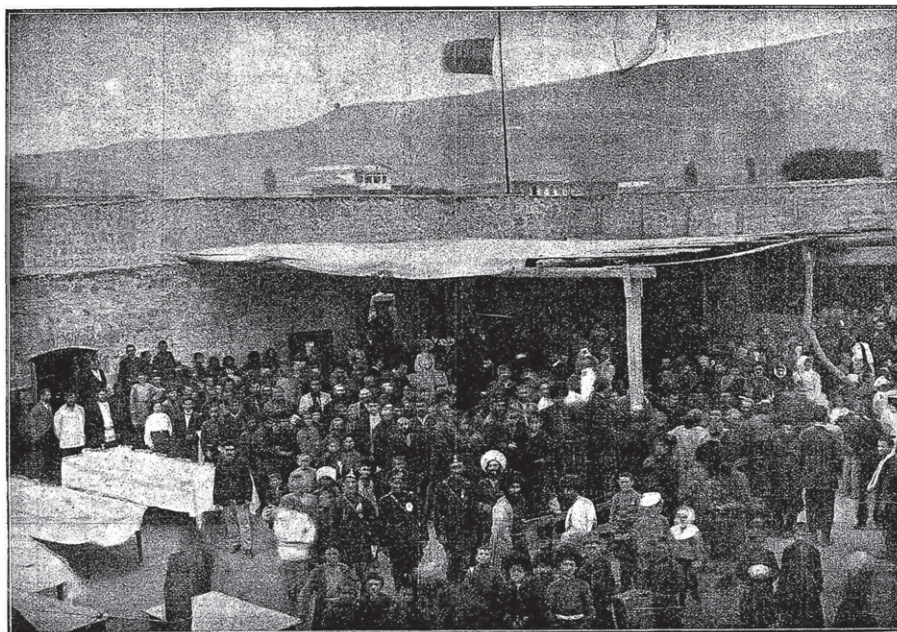
"באחרונה הסב את דבריו על החנוך הפרוע לשמצה, כי כל עניין הפדגוגי מסור בידי מלמדים שקשה להם להבחין בין תכלת לקלא אילן. תלמוד התורה שנוסד זה מחדש ובראשו עומד איש אחד הכי נכבד בעירנו, אך צלמות ולא סדרים בו, ואינו ממלא את תפקידו כראוי".⁵²

דבריו הביקורתיים של אגרונוב כוונו כנגד המוסד שבראשו עמד הרב יצחקי. המחאה על טענות אלה לא איחרה לבוא. ב-5 בפברואר 1903 התפרסם בעיתון המליץ מאמר תגובה מאת נציגי אגודת בני ציון, מחנה הרב יצחקי. המאמר הפריך את הטענות ופירט את ההתקדמות החינוכית בעיר בזכות המוסד של הרב יצחקי. לפי המאמר הלימודים במוסד זה מתקיימים בחינם וכשבעים בני עניים לומדים בו בסדר ובמשמעת. עוד נטען כי המוסד הצליח להפוך "אנשים בטלים ויושבי קרנות" לאנשים "שוחרי תורה ותושייה".⁵³ הסכסוך והאיבה בין הצדדים הגיעו לממדים מרחיקי לכת. ביטוי לכך היה

52 אסף אגרונוב היה מורה לשפה הרוסית ולהיסטוריה בבית הספר: י', "דרבנד", המליץ, 16.1.1903, עמ' 3.

53 חברי הוועד של אגודת "בני-ציון" אשר בדרבנד, "מחאה גלויה", שם, 5.2.1903, עמ' 2.

חגיגת חנוכת ביה"ס הראשון בין היהודים הקוקיים
(למאמר בגליון הזה — עמ' 16 וטורפאא שנעשתה בעדנו).

"חגיגת חנוכת ביה"ס הראשון בין היהודים הקוקיים". מתוך כתבה מאת אסף אגרונוב (אגרונוב),
הצפירה, 3.6.1904, עמ' 8. מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית" (JIPress)

באירוע אליס: בשבת אחת, לאחר דרשתו של הרב יעקב יצחקי בבית הכנסת הגדול, התנפלו בני המחנה שלו על מחנה המשכילים ורבי ישעיה הוכה על ידם.⁵⁴ בניסיון לגבור על קבוצתו של הרב יצחקי המשיכו פעילי בית הספר לפנות לשלטונות, שהכריעו את המאבק. ב־2 במאי 1904 הגיש הרב יש"ר בקשה למושל האזורי לקבל רישיון לפתיחת בית ספר, ונענה בחיוב. ידיעה חגיגית על כך התפרסמה בעיתון הצפירה ביום כ' בסיוון התרס"ד (1904) מאת אסף אגרונוב ובישרה על פתיחת בית הספר הראשון ליהודים ההרריים. אגרונוב פתח את דיווחו במילים הבאות:

יום ר"ח סיוון היה נכבד מאוד ליהודי דרכנד בקאוקז. הצעד הראשון להפתחות היהודים ההררים בקווקז נעשה. ביה"ס הראשון נפתח. כמעט כל פקירי הממשלה, וחשובי העיר בלי הברל דת ולאם, לקחו חלק בחגיגה. גם הכהן הרוסי והארמני בא. מאחינו לא נפקד איש. גם אורחים באו מערי מהמדינה.⁵⁵

54 אניסימוב, יהודי־ההרים, עמ' 562–563.

55 אסף אגרונוב, "בי"ס ראשון ליהודי ההרים", הצפירה, 3.6.1904, עמ' 327.

בהמשך הידיעה מתוארת פתיחת האירוע עם עלייתו של הרב יש"ר אל דוכן הנואמים. שם, לעיני כל הנוכחים, כיבד את הרב יצחקי כרכם הראשי של היהודים ההרריים והזמינו לדרוש בענייני היום. הרב יצחקי נענה להזמנה ונשא דרשה בנושא מאמר המשנה "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" (משנה אבות ב, ב). המשך תיאור האירועים מובא כדלהלן:

אחרי ברכת הנותן תשועה וכו' עלה מר יש"ר הבתמה וידרוש בעברית ברורה וצחה ויספר את קורות ימי המוסד ואת היגיעות אשר יגעו בו מחוללי הרעיון זה כארבע עשרה שנה ואת המכשולים שהיו דרכם, ויוכיח במופתים נאמנים, כי תיקון החינוך הוא נחוץ מאוד לתחיית האומה, וממנו תוצאות להרמת עמנו מנפש עד בשר.⁵⁶

הידיעה המפורטת בעיתונות לא הפריזה בחשיבות האירוע. אירוע פתיחת בית הספר היה אכן מכונן: בעקבותיו נפתחו, כמו באפקט דומינו, בתי ספר ממשלתיים נוספים ליהודים ההרריים במרכזי יישוב שונים בקווקז. הפרסום בעיתונות המזרח אירופית מעיד על המגמה של היהודים ההרריים להשתלב בשיח היהודי הרחב ועל הצגת תהליכי השינוי שעוברים על קהילתם תוך השתלבות בתהליכי המודרניזציה הכלליים במזרח אירופה.

סיכום

במאמר נבחן השימוש של אליטות והנהגות של יהודי צפון-מזרח הקווקז (היהודים ההרריים) בעיתונות היהודית המזרח אירופית במאבק על ייצוג, זהות ומודרניזציה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. בתקופה זו, עם סיפוח הקווקז לאימפריה הרוסית והשתלבות הקהילה במרחב התקשורתי המזרח-אירופי, החלו להתפרסם בעיתונות המשכילית תיאורים מורכבים על היהודים ההרריים: מחד גיסא התעניינות מחקרית וניסיונות לתיעוד אתנוגרפי של אורחות חייהם, ומאידך גיסא דימויים שליליים שהציגו אותם כקהילה נחשלת, בורה ופרימיטיבית. תגובת ההנהגה ההררית לדימויים אלה התבטאה בשני דפוסים מרכזיים. הדפוס הראשון, בשנות השישים והשבעים של המאה התשע-עשרה, התאפיין בניסיונות לעצב נרטיב נגדי המבסס את מעמדה ההיסטורי והדתי של הקהילה ומפריך את הדימויים השליליים; הדפוס השני, בשלהי המאה התשע-עשרה, התאפיין באימוץ שיח ביקורתי עצמי של האינטליגנציה ההררית הצעירה שראתה עצמה כסוכנת שינוי וקידמה מודרניזציה והשכלה בקהילה. ביקורת זו הגיעה לשיאה בפולמוס על הקמת בתי ספר ממשלתיים מודרניים, במיוחד בדרכנט, שהתנהל מעל דפי העיתונות והפך אותה לכלי נוסף למאבק ופוליטיקה פנימית. המאמר הראה כי העיתונות היהודית לא רק שיקפה תהליכים אלה אלא גם שימשה כזירה פעילה לעיצובם, כמרחב ציבורי שבו התנהלו דיונים, פולמוסים ומאבקים על זהות קולקטיבית, הכרה וסמכות.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (אמת"י), ירושלים, אוסף יעקב יצחקי.

מקורות

- אגרונואו, א', "בי"ס ראשון ליהודי ההרים", **הצפירה**, 3.6.1904, עמ' 327.
- אגרונואו, א', "תשובה גלויה", **המליץ**, 21.2.1895, עמ' 1.
- אניסמיו, ש' ב"ן, "להשיב דבר", **המליץ**, 17.3.1895, עמ' 2.
- באזאו, ד', "אל הרי ישראל", **המודיע**, 15.12.1911, עמ' 169.
- בן-עמי, "דרבנר", **הצפירה**, 27.6.1896, עמ' 599.
- בראווערמאן, חיים העשיל, "למען צדק", **המליץ**, 6.3.1895, עמ' 1.
- , "מכתבים מקוקז", **המליץ**, 17.1.1895, עמ' 5.
- , **המליץ**, 23.1.1895, עמ' 1.
- , **המליץ**, 17.2.1895, עמ' 1.
- , **המליץ**, 3.4.1895, עמ' 1.
- גולדמאן, חיים, "מכתב מדאגעסטאן", **המליץ**, 24.1.1867, עמ' 14.
- , "מכתב מדאגעסטאן", **המליץ**, 31.1.1867, עמ' 19-21.
- , "מכתב מדאגעסטאן", **המליץ**, 7.2.1867, עמ' 6-7.
- גולדמאן, עזריאל חיים מאיר, "מכתב מדאגעסטאן", **המליץ**, 7.2.1867, עמ' 29-30.
- גילדו, שמואל, "הצדקה והחינוך בערי ישראל", **הצפירה**, 16.7.1912, עמ' 3.
- הרכבי, א' א', "לקטים אחרים לקורות בני ישראל בארץ רוסיה", **המליץ**, 7.3.1867, עמ' 62.
- חברי הועד של אגודת "בני-ציון" אשר בדרבנר, "מחאה גלויה", **המליץ**, 5.2.1903, עמ' 2.
- חימאווין, יוסף שור בההרי"ש המכונה ישב"ח, "קובא", **המליץ**, 29.1.1883, עמ' 70-71.
- טשארני, יוסף יהודה, "היהודים בדאגעסטאן", **המגיד**, 8.7.1863, עמ' 212.
- , "היהודים בדאגעסטאן", **המגיד**, 29.7.1863, עמ' 235.
- , "היהודים בדאגעסטאן", **המגיד**, 11.11.1863, עמ' 348.
- , "היהודים בדאגעסטאן", **המגיד**, 1.3.1865, עמ' 67-68.
- טשארני, י"י, "דאגעסטאן", **המגיד**, 11.9.1867, עמ' 284.
- י', "דרבנר", **המליץ**, 16.1.1903, עמ' 3.
- יצחקאוויטש, י"ע, "לתולדות היהודים ההרריים בקוקוז", **המליץ**, 6.11.1894, עמ' 234.
- ישיאל, "קובא", **הצפירה**, 27.7.1886, עמ' 605-607.
- מדרבנר, י' בהרי"ן, "מחקרי מלין", **המגיד**, 1.9.1869, עמ' 271-270.
- , "מחקרי מלין", **המגיד**, 8.9.1869, עמ' 277.
- , "מחקרי מלין", **המגיד**, 14.9.1869, עמ' 286.
- משיח לפי תומו, "קובא", **המליץ**, 14.5.1883, עמ' 528.
- קעלקעטי, ישראל בהרח"י, "קול ממדינת קווקאז", **המגיד**, 26.8.1868, עמ' 268.
- ראבינאוויץ, ישעיה, "שני כתובים הבאים כאחד", **המודיע**, 18.1.1912, עמ' 217.
- ראשי עדת האשכנזים תמיר-חאן-שורא, "לכבוד הרב השלם רע-אקטאר של המליץ כו' ר' אלכסנדר צערערבוים", **המליץ**, 2.5.1867, עמ' 114.
- רוזנברג, שלמה יהודה, "דערבענט", **המליץ**, 28.11.1886, עמ' 2-3.
- , "דערבענט", **המליץ**, 22.3.1887, עמ' 5.
- , "דערבענט", **המליץ**, 5.6.1887, עמ' 1194-1195.

מחקרים

אחיעזר, גולדה, "מפעלו המחקרי של אברהם פירקוביץ בזיקה לתנועת ההשכלה ולחוכמת ישראל", בתוך: גולדה אחיעזר, רחל אנוך וסימה וינשטיין (עורכות), **מחקרים ביהדות קווקז, גאורגיה ובוכרה: היבטים היסטוריים, סוציולוגיים ותרבותיים**, אריאל 2014, עמ' 38–70.
אלטשולר, מרדכי, **יהודי מזרח קאווקאז: תולדות היהודים ההרריים מראשית המאה התשע-עשרה, ירושלים תש"ן**.

אניסימוב, זכריה, **יהודי-ההרים, אודסה תרס"ח**.
באר-מרקס, רוני, **על חומות הנייר: עיתון הלבנון והאורתודוקסיה, ירושלים 2017**.
הראל, ירון, "מפתיחות להסתגרות: מניעי התמורה ביחסה של האליטה התורנית המזרח תיכונית לערכי המודרנה" *The Journal of the Association for Jewish Studies*, 26, 2 (2002), עמ' א-נח.
זלקין, מרדכי, "המזרח מתבונן במזרח: יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקהילות היהודיות בקווקז", בתוך: זאב גרבר, לב חקק ושמואל סטפן (עורכים), **המשכיל בעת הזאת: ספר היובל למשה פלאי: מאמרים בהשכלה, ספרות עברית ולימודי היהדות**, בני ברק 2018, עמ' 135–159.
יצחקי, יעקב, **ספר תולדות יהודי דאגיסטאן המדאים, ירושלים תרנ"ד**.
שפירא, דן, "ראשית המחקר היהודי על יהודי הקווקאז", בתוך: הנ"ל (עורך), **היהודים ההרריים בין עבר לבין הווה**, רמת גן 2009, עמ' 62–103.

Анисимов, И. Ш., *Кавказские еврей-горцы*, Москва 1888.

Ермолов, В. А., "Особенности системы образования в национальных школах Российской империи: мусульманские и еврейские школы", *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*, 4 (2009), с. 100–109.

Куповецкий, М., "К исторической демографии этнотерриториальных групп горских евреев Азербайджана в XVII–XIX веках", *Sholumi*, Израиль 2018, с. 60.

Черный, И., Немирович-Данченко, В., Анисимов, И., *Кавказские еврей-горцы*, Москва 2017.
Tolz, Vera, "Orientalism, Nationalism, and Ethnic Diversity in Late Imperial Russia", *The Historical Journal*, 48, 1 (March 2005), pp. 127–150.